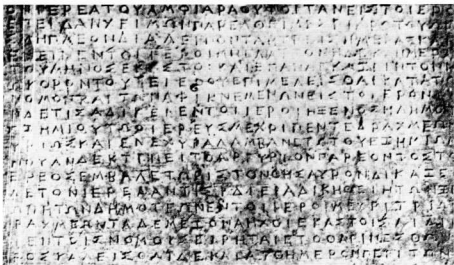

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΡΑΦΗ

Επιγραφική γραφή: Στήλη με κείμενο «ιερού νόμου». Άρχες 4ου αι. π.Χ. Μουσείο του Άμφισσου.

Ἡ βυζαντινὴ γραφὴ δὲ γεννήθηκε αὐτόματα οὔτε ἀποτελεῖ αὐτόνομο σύστημα πού ἐκφράζει τὴν ἰδιωτεψία τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας σὲ μιά συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, ἡ ὁποία ἐμπέπει τάχα στὰ πλαίσια τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ὀργάνωσης τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου· οἱ ρίζες τῆς φτάνουν στὴν ἐμφάνιση τοῦ κοινοῦ συστήματος γραφῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ μὲ συνεχῆ ἐξελεγκτικὴ διαδικασία γνῶρισε ὀρισμένα στάδια, μέσα στὰ ὁποῖα κινήθηκαν οἱ τρόποι τῆς λειτουργίας τῆς. Γιὰ νὰ παρακολουθηθεῖ ὁμως κανεὶς αὐτὴ τὴ διαρκὴ ἐξέλιξη τῆς γραφῆς, πού ἀπὸ τὴ μορφὴ τῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἔφτασε στὴ μικρογράμματα — στοιχεῖο πού γενικὰ χαρακτηρίζει τὴ βυζαντινὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων βιβλίων — εἶναι ἀνάγκη νὰ στραφεῖ στοῦ παρελθόν, σὲ κάποιους σταθμούς στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφάβητου ἢ τοῦλάχιστο νὰ σταθεῖ σὲ μιά χρονικὴ στιγμὴ πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀδιάκοπη μετέπειτα ἐξελεγκτικὴ πορεία: Εἶναι τὸ ἔτος 403/402 π.Χ., ὅταν ὁ Εὐκλείδης καθιέρωσε τὸ ἰωνικὸ ἀλφάβητο στὴν Ἀθήνα, ἓνα σύστημα — στὴν οὐσία ἓνα «τοπικὸ» ἀλφάβητο μὲ πληρῆστερη ἀνταπόκριση στὴν προφορικὴ λαλιά τῶν Ἀρχαιοελλήνων — πού ἐμελλε νὰ παραμερίσει τὰ κατὰ τόπου ἰδιόρρυθμα εἶδη γραφῆς (ὅπως εἶναι βασικά τὰ «τοπικά» ἀλφάβητα τῆς Κρήτης, τῆς Κορίνθου ἢ τῆς Χαλκίδας) καὶ νὰ κυριαρχήσει. Τὸ δοσμένο ἀπὸ τοὺς Φοίνικες, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο, δῶρο στοὺς Ἑλλήνες καὶ στοὺς λαοὺς πού ἀκολούθησαν τὸν πολιτισμὸ τους γνῶριζε μιά καθολικότερη ἀποδοχὴ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ποιά μορφὴ παρουσίαζε τὸ καθιερωμένο ἀλφάβητο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι εὐκόλο νὰ διακρίνει κανεὶς παρατηρώντας τὸ ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ πού διαθέτουμε (εἰκ. 1). Εὐκόλα ἐπίσης διακρίνει κανεὶς τὴν πρόοδο πού συντελέστηκε ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἐμφάνισης τῶν «τοπικῶν» ἀλφάβητων καὶ τῆς ἀλληλεπίδρασής τους ὡς τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἰωνικοῦ καὶ τῆς δημιουργίας μῆς κοινῆς γραφῆς, πού στήριζε τὴν ἐπιβολὴ τῆς στὴν ἀπλοποίηση τῆς γραμμῆς, τὴ συμμετρικότητα στὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων καὶ τὴ συστηματοποίηση τῶν στοιχείων· μιά γραφὴ πού ἀπομάκρυνε τὸν κίνδυνο τῶν συγχύσεων μὲ τὴ διαφορετικὴ δήλωση τῶν σημείων στὴ μιά ἢ στὴν ἄλλῃ τοπικὴ φωνητικὴ τους ἀπόδοση.

Α. 'Από τις αρχές ως τη μεταρρύθμιση του τρόπου γραφής κατά τον 8ο-9ο αιώνα

Ό δρόμος για την ενοποίηση των ποικίλων τρόπων γραφής δεν ήταν βέβαια ευθύς ούτε εύκολος: χρειάστηκε χρόνος πολύς από την εποχή που διαπιστώνονται κοινά στοιχεία ως την τελική αφομοίωση των «τοπικών» αλφαβητών από το τελειοποιημένο ιωνικό διάβητο με την επίδραση και άλλων, ιστορικών κυρίως, παραγόντων που ένισχυαν αυτή την πορεία.

Στη μεγαλογράμματη γραφή των ατικών επιγραφών κυριάρχησε όπως ήταν φυσικό, η κλασική αντίληψη των συγχρονών Έλλήνων και η ιδιαίτερη ευαισθησία τους στους κανόνες της συμμετρίας και της ενότητας που άφωμιονε τις παραλλακτικές τάσεις στη χάραξη των γραμμάτων, αναδεικνύοντας τις μορφές τους σε αύτελετή δημοιοργήματα, έργα τέχνης ολοκληρωμένων σχημάτων, όπου η αρμονία στις διαστάσεις, η ιδιαίτερη επιμέλεια στην ομοιομορφία του πάχους των γραμμών και η συνέπεια στην τοποθέτησή τους μέσα στη συνεχή ακολουθία των λέξεων — γιατί βέβαια δεν χωρίζον οι λέξεις μεταξύ τους — προσέδιδε το χαρακτήρα του τέλειου εύρηματος γραφής, μιάς γραφής που αποτέλεσε κανόνα, υιοθετήθηκε από τους γραφείς των παπύρων και πέρασε στο Βυζάντιο, όπου περπάτησε για αρκετούς αιώνες.

Η μεγαλογράμματη γραφή αποτέλεσε τόν κανόνα. Αλλά η σταθερότητα της ήταν φυσικό να εξαρτηθεί και από άλλους παράγοντες, όπως είναι το υλικό π.χ. και τα όργανα της χάραξης της και ακόμα πιά πολύ ο άνθρωπίνος παράγοντας που αξιολογούσε περιστασιακά την απόδοσή της, αντιμεταπιζόντας την σαν ένα μέσο επικοινωνίας άλλοτε επίσημο, έπομένως πιά προσεγγμένο, κι άλλοτε χρηστικό, διάφορο για τόν σχεδιασμό της τεχνητής γραφής: ένα σχεδιασμό που απαιτούσε μετρημένες κινήσεις και ιδιαίτερη προσοχή στη γωνία γραφής, στό που και πιά και τόν πόσο θά γένηναι τά γράμματα μέσα στό διάστιχο διάστημα της γραμμής, και στό σχήμα των γραμμάτων με όλες εκείνες τις μικρές λεπτομέρειες που συγκροτούν τόν μέγεθος και στήνουν την παρουσία

τους. Στη δεδομένη εξέλικτική ροπή προς την άπλοποίηση ένας άλλος σημαντικός παράγοντας συνέβαλε στό να δοθεί ακόμη μιά αποφασιστική ώθηση που θά επηρέαζε άργότερα τόν ρυθμό των μεταμορφοματιών της σε μιά μεγάλη, σε διάρκεια, περίοδο. Είναι η εμφάνιση των σημείων στίξης, εισηγητής των οποίων θεωρείται ο Άριστοφάνης ο Βυζαντινός (περ. 257-180 π.Χ.). Ό γραφέας έπρεπε νά κόβει πιά την κίνηση του χεριού, να σταματά, βάζοντας μιά στιγμή όπου χρειαζόταν ν' άσκησει τεχνικά τόν λειτουργικό έργο των παύσεων. Τό έργο όμως αυτό όδηγούσε άνοπότρεπτα στό εσχωρίασμα των λέξεων — τώρα η δουλειά του γραφέα δεν ήταν μόνο η χάραξη μιάς αδιάκοπης άράδας γραμμάτων μιά και η δήλωση των διαστημάτων, τά σταματήματα και η προσθήκη εκείνων των σημαδιών που θά διευκόλυναν τόν αναγνώστη: των πνευμάτων (που προήλθαν από ένα χρώμα του Η+τ, ι+κ, λ+μ, ν+ξ), των τόνων, άκόμη και των διαχωριστικών σημαδιών που προειδοποιούσαν για τή διαφορετική χρωματική απόδοση του κειμένου.

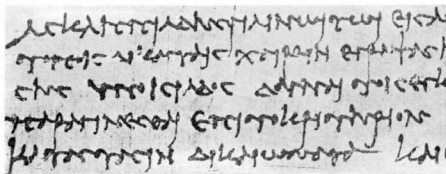
Η καλλιγραφική προσπάθεια του γραφέα ήταν συνάρτηση της άτομικής ή συλλογικής τοποθέτησης άπεναντι στό ίδιο τόν έργο και της σχέσης του με τόν αναγνώστη ή τόν παραλήπτη. Αυτό τόν στοιχείο δείξει να προσεχθεί ιδιαίτερα, γιατί από έδω ξεκινούν και οι προσπάθειες των ειδικών να παρακολουθήσουν τά είδη, τούς τύπους γραφής που αναδείχτηκαν στην εξέλικτική διάρκεια της γραφής από τή μεγαλογράμματη ως τή μικρογράμματη μορφή της. Υπήρχε δηλαδή η λειτουργία γραπτής επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων στις διαπροσωπικές ή συγγενικές τους σχέσεις (έπιστολογραφία) ή διακανονιστικό τρόπο, μάρτυρες των κοινωνικών τους συλλαγών (ιδιωτικά έγγραφα, λογαριασμοί, διαθήκες, συμβόλαια κτλ.) για τούς όποιους άρκούσε ένα κοινότυπο όργανο γραφής, διαμορφόμενος τύπος γραφής που έπιγράφτηκε να νονομάζεται έπισοσυρμένη (ή κοινή) (εικ. 2, 3, 4). Από την άλλη με-

ριά ύπηρχαν οι τάσεις για προχωρημένη έκζητηση σε μιά πιά έπίσημη γραφή των δημόσιων ύπηρεσιών, τή λεγόμενη γραφή της έπίσημης γραμματείας ή γραφειοκρατική, όπου τά διάφορα στολidia των γραμμάτων προσέδιδαν κάποτε στοιχεία ταυτότητας και γνησιότητας των έγγραφων. Τέλος ιδιαίτερη φροντίδα κατέβαλλαν οι γραφείς που ήταν έπιφορτισμένοι να ικανοποιούν τις απαιτήσεις των βιβλιοφίλων της έποχής: γιά χάρη τους άντέγραφαν διάφορα έργα σε καλλιγραφικό τύπο γραφής, τή λεγόμενη βιβλιακή ή γραφή των βιβλίων.

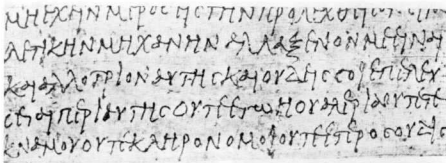
Η μεγαλογράμματη γραφή

Η μορφή των κεφαλαίων γραμμάτων της έλληνικής έπιγραφικής άκούσε, όπως φαίνεται για πολύ, κάποια μυστική γοητεία στους τεχνίτες που χάραζαν προσεκτικά πλάι-πλάι, ευδιάκριτα και καθαρά, τά στοιχεία του κειμένου. Η στέρεη μορφή του γεωμετρικού πνεύματος της έπιγραφικής γραφής των άρχαίων πέρασε, όπως ήταν έπόμενο, και στή χριστιανική έπιγραφική και έπιβίωσε, θά λέγαμε, από την παλιохριστιανική περίοδο σε όλη τή διάρκεια του Βυζαντινού κόσμου, δηλώνοντας ταυτόχρονα έναν έπίσημο χαρακτήρα έτσι, όπως διατηρήθηκε άργότερα στους τίτλους ή τά άρχικά των χειρογράφων βιβλίων του Μεσαίωνα.

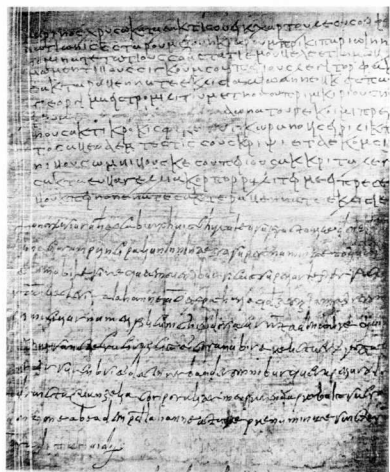
Άλλά η κεφαλογράμματη γραφή δεν κρατήθηκε μόνο στην έπιγραφική τέχνη: μιά είναι γνωστή με τούς ίδιους χαρακτήρες και στή γραφή χειρογράφων βιβλίων, όπως μπορεί νά διαπιστώσει κανείς σε πάμπου του Μουσείου του Βερολίνου (άρθρ. 9875) που περιέχει τόν έργο του Τιμοθέου «Πέρες» και χρονολογείται στον 4ο π.Χ. αιώνα (εικ. 5). Ξεχωριστό ένδιαφέρον παρουσιάζει η γραφή των χειρογράφων βιβλίων ή των διαφόρων έγγραφων σε πάμπου κατά την έλληνιστική περίοδο, όταν τόν πνευματικό ένδιαφέρον στρέφεται πιά προς τή φιλολογική παράδοση των Έλλήνων και παρατηρείται μεγάλη ζήτηση άντιγράφων των έργων τους. Η φιλολογική γραφή των άντιγράφων, άκολουθώντας άρχικά την έπιγραφική γραφή, δεν στάθηκε άμετακίνητη από τούς παραδομένους κανόνες της: θήματα εξέλιξης μπορεί να θεωρηθούν δύο βασικοί τύποι

Επισωρευμένη γραφή, καθημερινής χρήσης: Δικαστική επιστολή του έτους 137/6 ή 148/7 π.Χ.

Επισωρευμένη γραφή, καθημερινής χρήσης: Εγγραφο για την κατανομή κληρονομιάς της θής Μαρτίου του 348 μ.Χ.

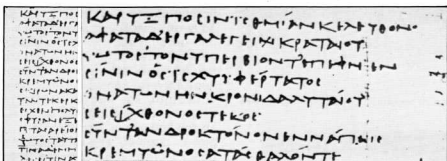
Επισωρευμένη βυζαντινή γραφή, καθημερινής χρήσης: Δίπλωμα δωρεάς προς την Έκκλησία της Ραβέννας στην Έλληνική και Λατινική γλώσσα.

κεφαλαιογράμματος γραφής προτού συναντήσουμε τη λεγόμενη βιβλική μεγαλογράμματα: Είναι η γνωστή ως θακχυλίδια και ακόμη η ρωμαϊκή κεφαλαιογράμματα γραφή. Η πρώτη πήρε το όνομά της από έναν κυλινδρικό πάπυρο του Βρετανικού Μουσείου (άρθρ. 733), που χρονολογείται στον 2ο μ.Χ. αιώνα και περιλαμβάνει έργο του Βακχυλίδου: Ο τύπος της γραφής αυτής, ενώ διατηρεί το γεωμετρικό χαρακτήρα των κεφαλαίων γραμμάτων, σπάει το καθιερωμένο τών σχημάτων τους, επιμηκύνοντας τότε τις κατακόρυφες και τότε τις οριζόντιες γραμμές, με αποτέλεσμα να μεγαλώνουν τα αυσπράρ συμμετρικά μεγέθη τών γραμμάτων (εικ. 6). Η μείωση τών καμυτών μερών τών γραμμάτων και η τάση για σύνδεση μερικών σημείων που διαθέτουν κάποια λοθή κεραια προσδίδουν στη φιλολογική γραφή τού τύπου αυτού, παρά την επιδικώμενη αυσπρότητα και τη λεπτή χάρση που τή δένει πάνω στο ύλικο όπου αποτυπώνεται κάποια ευδιάκριτη κινητικότητα, και ίσως είναι αυτό το στοιχείο που τή διατήρησε ως τα τέλη τού 3ου μ.Χ. αϊ. Από τήν άλλη μεριά η ρωμαϊκή κεφαλαιογράμματα άπροκάλυπτα φανεράνει μία τάση για στρωγυλοποίηση τών γραμμάτων, όπως παρατηρούμε σ' έναν πάπυρο τού 2ου μ.Χ. αϊ. που βρίσκεται στη Βοδλιανή Βιβλιοθήκη (Bodleian Library) τής 'Οξφόρδης (εικ. 7) και περιέχει άποσπασμα από τήν 'Ιλιάδα τού 'Ομήρου, ενώ συστέλλει τις αντίθεσεις και διαμορφώνει ορισμένους τύπους που θα υιοθετηθούν αργότερα από τήν εξέλικτική μεγαλογράμματα γραφή (όπως π.χ. τα γράμματα **Ε** και **Ω**). Δέν λείπουν επίσης ορισμένες λεπτομερείες που τήν αντίδιαστέλλουν από τή θακχυλίδια: θα λέγαμε πως έκεινη εκφράζει ένα πνεύμα «δωρικό» και τούτθ το αντίστοιχο «ιωνικό» πνεύμα τής ελληνικής όμορφιάς, από τήν όποια παράγουν κι οι δύο τους.

Τό επόμενο βήμα στην εξέλιξη τής κεφαλαιογράμματος θα τό συναντήσουμε ύστερα από τήν παρακμή τών δύο τύπων τής φιλολογικής γραφής, στους όποιους άναφερθήκαμε, στη λεγόμενη βιβλική μεγαλογράμματα γραφή που προβάλλει δειλά κάποιο στό μεταίχιμο τού 2ου-3ου μ.Χ. αιώνα. Τυπικά δείγματα τής τελειοποιημένης μορφής τής, όπως τή συναντούμε αργότερα στον 4ο μ.Χ. αϊ. άποτελούν δύο από τούς αρχαιότερους κώδικες που περιέχουν τή Βί-

Επιγραφική γραφή σε πάπυρο: Πάπυρος Μουσειού του Βερολίνου αρθ. 9875. 4ος αι. π.Χ. Τυμβόειο, Πέρασι (450-360), στήλη VI.

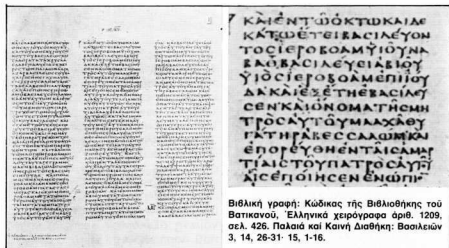
Βαχχυλίδιος γραφή: Πάπυρος Βρετανικού Μουσείου του Λονδίνου αρθ. 733. 2ος αι. μ.Χ. Βαχχυλίδιο, Διθυραμβοί, στήλη 17.

Ρωμαϊκή γραφή: Πάπυρος Hawāra 24-28 (Bodleian Library της 'Οξφόρδης). Όμηρου 'Ιλιάς; B 566-864.

θλο - ό ένας βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού (αριθ. 1209) (εικ. 8) κι ό άλλος στη Βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου (Lond. Add. 43725). Έδώ τό ιδεώδες της αισθητικής άξίας της γραφής άποσκοπεί ένα αυτόδουνομο γεωμετρικό αποτέλεσμα γύρω από τό σχήμα των γραμμάτων, όπου τό τετράγωνο παραμένει σχεδόν ό χώρος γιά τήν κίνσή τους, και παράλληλα σε ζωγραφικές επιδώσεις που έπιτυχάνονται μέ τήν κατάλληλη έπιλογή της γίας γραφής, ή όποια και δημιουργεί τις συνθήκες γιά ή λειτουργία της φωτοσκιάσης.

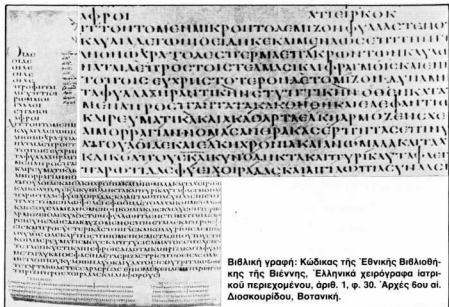
5 Δέν ήταν μόνο ή αναζήτηση νέου τρόπου έκφρασης ή θιβλική γραφή που άπλώθηκε και κυριάρχησε σάν νέος κανόνας: 'Η ανακάλυψη της περγαμνής, ή μορφοποίηση των θιβλίων σε φύλλα, ή συρραφή τους σε κώδικες και ή ευρύτατη ζήτηση, λειτουργικών κυρίως, θιβλίων γιά τις ανάγκες των χριστιανικών εκκλησιών έπιτάχυναν τήν έξελικτική ροπή που ένυπάρχει, όπως είδαμε στό φαινόμενο γενικά της γραφής αναπροφυκτική μοίρα και γιά ή συγκροτημένη θιβλική μεγαλογράμματα, στήν όποια διαπιστώνονται γρήγορα ή πρώτες φυγόκεντρες δυνάμεις που άνατρέπουν τις σχέσεις άρμονίας της κλασικής θιβλικής γραφής του 4ου αιώνα. Τό αποτέλεσμα των παρεκβάσεων από τό συρμό της γραφής αύτής τό παρατηρούμε σε μία ομάδα πολυτελών χειρογράφων του θου αι., όπως είναι ό περίφημος κώδικας που βρίσκεται στήν 'Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης (αριθ. 1), γνωστός και γιά τις ώριμες του μικρογραφίες που φιλοτεχνήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη γιά νά δωρηθεί στήν κόρη του αυτοκράτορα Φλάβιου Juliana Anicia (εικ. 9). Έδώ ή γραφή άποζητά πιά τό μέσο γιά νά ένπωλοάσει: 'Εντονη πίσω του κοντυλιού γιά νά σχηματιστούν έπισης έντονες φωτοσκιάσεις, που προσδίδουν στή συνολική είκόνα τό θάρος του έξελικτικού. Τό παράδειγμα του χειρογράφου της Βιέννης άκόλουθει ένα σύνολο άλλων χειρογράφων που προέρχονται από διάφορους τόπους της βυζαντινής αυτοκρατορίας και μάς παρέχουν, μέ τον τρόπο αυτό, δείγματα γραφής των περιφερειακών έργαστηρίων. Τέτοια είναι π.χ. δύο όνομαστά χειρόγραφα που άνήκουν στό Βρετανικό Μουσείο, ένα γνωστό ως Γένεση του Cotton από ή συλλογή του Sir Robert Cotton (χειρόγραφο που κάηκε στό 1751 και μόνο σπαράγματα

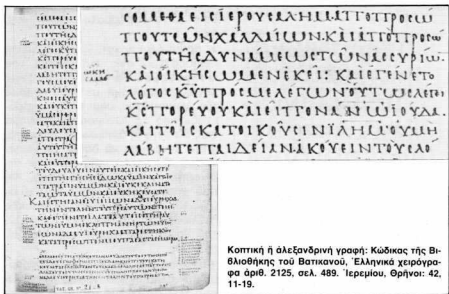
Βιβλική γραφή: Κώδικας της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, 'Ελληνική χειρόγραφο αριθ. 1209, σελ. 426. Παλαιά και Καινή Διαθήκη: Βασίλειών 3, 14, 26-31, 15, 1-16.

του διατηρούνται σήμερα) και το παλιμψηστο της 'Ιλιάδας Cureton (Addit. 17210).

Τέλος η βιβλική γραφή της μορφής του θου αι. μ.Χ. θά στολίζει μία σειρά πολυτελών πορφυροβαφών κωδικων (Γένεση της Βιέννης = 'Εθν. Βιβλ. Βιέννης κωδ. Θεολ. αριθ. 31-κώδικας της Σινάπης 'Εθν. Βιβλ. Παρισιού αριθ. Suppl. gr. 1286 Εύαγγέλιο του Rossano— Museo Diocesano, προσδιορίζουν τους, με το χρυσό ή το άσημιο σιλινό χρώμα των γραμμάτων της πάνω στην κόκκινη περιγραμμή, τη λαμπρότητα του κοσμικού μεγαλείου των έντολοδόχων γιά την κατασκευή τους, καθώς και του πνευματικού μεγαλείου που εκφράζεται με την αρμονία των γραμμάτων, των μικρογραφιών και του περιεχομένου σε μία συμβολική λειτουργία του συνόλου. 'Υπάρχουν άνωστου ιστορικής μαρτυρίες που έδειχούν την άποψη ότι η εξέλιξη της μεγαλογράμματης γραφής δεν άρκεσθηκε στις μορφές που παρουσιάζουν οι παραπάνω κώδικες. Ο 'Ιωάννης Φιλόπονος, ένας εκκλησιαστικός συγγραφέας του πρώτου μισού του θου αι., μάς παραδίδει ότι ύπηρχαν δύο τουλάχιστον τύποι γραφών που έπρεπε να γνωρίζει κάθε γραφέας της εποχής του—η μαρτυρία δεν είναι άσχετη με τους τύπους της μεγαλογράμματης γραφής, που ήταν φαίνεται σε χρήση εκείνη την εποχή—κι από τους οποίους οι μελετητές εφωχρίζουν τους περισσότερο χαρακτηριστικούς: 'Ενας τύπος προέρχεται από την Αίγυπτο. Είναι η κοπτική μεγαλογράμματη γραφή που εφαρμόστηκε στα έπισημα έγγραφα του πατριαρχείου 'Αλεξανδρείας και υιοθετήθηκε από τους Κόπτες της Αιγύπτου. 'Ενα χειρόγραφο της Βατικανής Βιβλιοθήκης (ό Borgianus 109) του θου αι., που περιέχει παράλληλα έλληνικό και κοπτικό κείμενο από τά Εύαγγέλια του Λουκά και του 'Ιωάννη, μπορεί να σταθεί ως κανόνας γιά τη σύγκριση και τη διαπίστωση της ταυτότητας της γραφής. 'Η ποιότητα της κοπτικής γραφής είναι επίσης άρκετα ξεκαθαρισμένη σ' ένα άλλο σημαντικό χειρόγραφο του 7ου αιώνα, με κείμενο του θιβλίου των Προφητών της Π. Διαθήκης, που βρισκεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού (αριθ. 2125, Cod. Marchalianus). Στη γραφή του χειρογράφου αυτού επικράτη ένας κατακορυφωμένος στην τοποθέτηση των γραμμάτων και μία έλαστική διάθεση ως προς το πλάτους και και μαζί με την αντίθεση που δημιουργούν, οι πα-

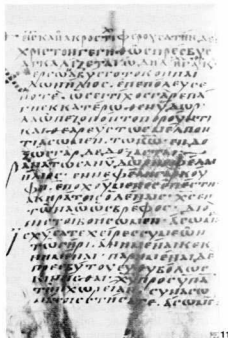

Βιβλική γραφή: Κώδικας της 'Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης, 'Ελληνικό χειρόγραφο ισριδικό περιεχομένου, αριθ. 1, φ. 30. 'Αρχές θου αι. Διοσκουρίδου, Βοτανική.

Κοπτική ή αλεξανδρινή γραφή: Κώδικας της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, 'Ελληνικό χειρόγραφο αριθ. 2125, σελ. 489. 'Ιερεμίου, Θρήνοι: 42, 11-19.

10 αντίθεση που δημιουργούν, οι πα-

Όξκόρυση επίκληνης γραφή: Μνηαίο Ιανουαρίου από τα νέα εύρηματα του Σινά. Τέλη 8ου ή αρχές 10ου αι.

Όξκόρυση επίκληνης γραφή: Κώδικας της Real Bibliotheca του Έσκοριαλ φ. 111 20, φ. 49. 10ος αι. μ.Χ. Ομιλίες Πατέρων της Έκκλησίας.

χιές και οι λεπτές γραμμές τους προσδίδουν έναν ιδιαίτερο παλμό στο σύνολο, έναν παλμό που «φουσκώνει» ορισμένα στοιχεία, όπως το Φ τό οποίο κάνει επίδεικτικά συχνή την παρουσία του. Στη στροφή του κονδυλιού εμφανίζονται επίσης νέοι τρόποι - αφητηρίες για τη σύνδεση των κινήσεων του χεριού (εικ. 10).

Ό μεγάλογράμματος ρυθμός, όπως θα δούμε και πιά κάτω, ήταν σε χρήση ως τόν 10ο κυρίως αιώνα. Στην τελευταία του φάση θα δημιουργηθεί και θα θμ εμφανιστεί έναν ακόμη τύπο μεγάλογράμματος γραφής, τη λεγόμενη οξκόρυση (ogivale) γραφή που παρουσιάζεται με δύο μορφές: α) την εκκλιμένη οξκόρυση και β) την όρθια οξκόρυση. Δείγμα της αίσθησης της τυπολογίας της εκκλιμένης οξκόρυσης γραφής, που τ χαρακτηριστικά της συνοψίζονται στην ευδιάκριτη κλίση του άξονα των γραμμάτων προς τα δεξιά και στις αντίθεσεις ως προς τό μέγεθος των σημείων, άποτελεί ένα χωρισμένο σήμαρα και μοιρασμένο σε δύο βιβλιοθήκες (Βατικανό, αριθ. 2106 και Μαρκανία αριθ. 1) χειρόγραφο με κείμενο της Παλαιάς Διαθήκης, ενώ τα τελευταία εύρηματα από τη Μονή Σινά πλούτσιατα σχετικά παραδείγματα του ρυθμού για τό διάστημα από τόν 7ο ως τόν 9ο αιώνα (εικ. 11). Όψημότερο παράδειγμα της ίδιας γραφής, που μπορεί να θεωρηθεί άπλά ως μιμητικό γύμνασμα της κάποτε άκαίαια τυπολογίας, είναι τό περίφημο Ψαλτήριο του Ούστνενσκι, άκριβώς χρονολογημένο στό 862 μ.Χ. Στη γραφή του χειρογράφου είναι δυνατό να διαπιστωθεί ή κατάληξη μιας μακράς εξέλικτικής πορείας ορισμένων χαρακτηρών που πρωτοεμφανίστηκαν ήδη στό βαυκαλίδια μεγάλογράμματα γραφή (εικ. 12).

Ό ορθια οξκόρυση γραφή επιμένει περισσότερο στις έντυπώσεις του σκιοφωτισμού. Τά γράμματα γίνονται μεγάλα, άνισοσπαχή, με θάρυ τονισμό των γεμισμένων σημείων και χαρακτηριστικό τριγωνόμορφο στόλιωμα στις άποληξεις ορισμένων από αυτά, όπως μπορούμε να δούμε σε χειρόγραφο Ευαγγέλιο της Έθνηκής Βιβλιοθήκης του Παρισίου (αριθ. 48) που χρονολογείται στόν 9ο-10ο αι. (εικ. 13), ή σε κώδικα της Μαρκανίας Βιβλιοθήκης της Βενετίας (αριθ. 12) του 9ου ή των άρχών του 10ου αι. (εικ. 14).

Έπιβίωση της θιδλικής μεγάλογράμματος αλλά και έκφραση αφομοίωσης των στοιχείων της οξκόρυσης

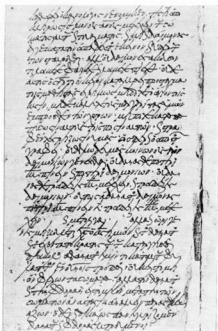
Όξκόρυση όρθια γραφή: Κώδικας της Έθνηκής Βιβλιοθήκης του Παρισίου, Έλληνικό χειρόγραφο αριθ. 48, φ. 91. 9ος-10ος αι. Ευαγγέλιο του Μάρκου.

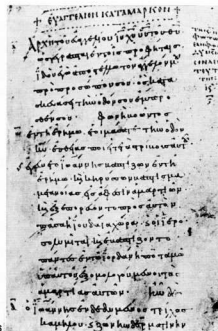
Όξκόρυση όρθια γραφή: Κώδικας της Μαρκανίας Βιβλιοθήκης της Βενετίας, Έλληνικό χειρόγραφο αριθ. 12, φ. 218ν, κάτω τμήμα. 9ος-10ος αι. Ευαγγέλιο Ματθαίου 11, 27-29.

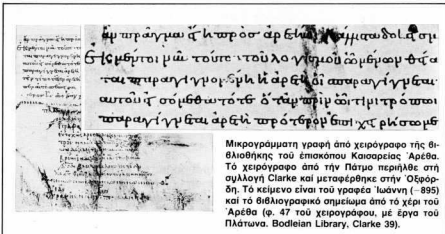
Λειτουργική στοργυλλοσχημη γραφή: Κώδικας Δμρ. Βιβλιοθήκης του Leningrad, αριθ. 21, φ. 343. 10ος αι. Ευαγγέλιόριο.

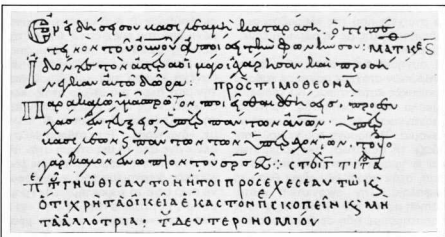
Μικρογράμματα γραφής «πρώτη», ολοκληρωμένη εμφάνιση: Κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Βατικανού, Έλληνικά χειρόγραφα άριθ. 2200, φ. 278ν-279. Γύρω στο έτος 800. Διδασκαλίες πατέρων (Doctrina Patrum).

Μικρογράμματα γραφής, άμνηξη του 9ου αιώνα: Κώδικας της Βιβλιοθήκης της Πετρούπολης, άριθ. 219, φ. 272ν και 344 (γνωστός ως κώδικας Ούσπένσκι). Τού έτους 835. Ευάγγελιο.

Μικρογράμματα γραφής από χειρόγραφο της βιβλιοθήκης του έπισκόπου Καισαρείας Άρεθα. Τό χειρόγραφο από την Πάτμο περιήλθε στη συλλογή Clarke και μεταφέρθηκε στην Όξφορδη. Τό κείμενο είναι τού γραφέα Ίωάννη (- 895) τού τού διηλογραφικού σημείωμα από τού χέρι τού Άρεθα (φ. 47 τού χειρογράφου, με έργα τού Πλάτωνα. Bodleian Library, Clarke 39).

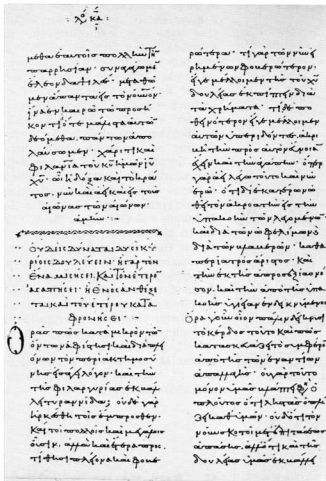
Μικρογράμματα γραφής τύπου «άσπου πίκας» (Minuscule en «As de pique»): Κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Βατικανού, άριθ. 1553, φ. 120. 10ος αι. Ιωάννης Δαμασκηνός.

γραφής άποτελεί ή γραφή κυρίως Ευάγγελιαριών (λειτουργικά βιβλία που περιέχουν περικοπές από τά Ευαγγέλια) τού 10ου αι. γνωστή μέ τόν όρο λειτουργική στραγγυλάση-μη μεγαλογράμμη. Ό χαρακτήρας αύτού τού τύπου τής γραφής είναι αισθητά τεχνητός, μέ πολλά συντηρητικά στοιχεία, άλλα και δίχως προσκόλληση στις άρχές τής επιτήδευσης, που γνωρίζει κάποια διάρκεια, ως τόν 12ο αιώνα. Στά χαρακτηριστικότερα δείγματα τού ρυθμού άνήκουν δύο «πρώμα» χειρόγραφα μέ ευάγγελικό κείμενο, ένα στη Βιβλιοθήκη τού Βατικανού (άριθ. 335) και τó άλλο στη Μαρκανθή Βιβλιοθήκη τής Βενετίας (άριθ. 1, 8) πού χρονολογούνται μάλλον στόν 9ο αιώνα, ενώ στόν έπόμενο χρονολογείται μία σειρά Ευάγγελιαριών σέ ένzene βιβλιοθήκης (Harley 598, Έθνική Βιβλιοθήκη Παρισίου 48, Δημοτική Βιβλιοθήκη τού Leningrad 21) άλλα και σέ βιβλιοθήκες τού ελληνικού χώρου (Μ. Λαύρας 86α, Κουτλουμουσιού 71, Καρακάλλου 11, Ξηροποτάμου 234) (είκ. 15).

Β. Από τή μεταρρύθμιση τού 9ου αι. ως τήν έφεύρεση τής τυπογραφίας

Ή μικρογράμματα γραφή

Όταν λέμε «βυζαντινή γραφή», ό νους μας κατευθύνεται άμεσα πρός τόν τύπο έκείνου τών μικρών γραμμάτων πού άρραδιασμένα μ' έναν παράξενο τρόπο συνδέσων, άλλοτε άμορφα και κανονισμένα κι άλλοτε βιαστικά ριγμένα στις σειρές τών χαρακώσεων τών βυζαντινών χειρογράφων, μάς φαίνονται ακατανόητα σύμβολα πού χρειάζονται κάποια άποκρυπτογράφηση: Είναι ό τύπος τής μικρογράμματος γραφής πού από τήν άρχή τής εμφάνισής τής (γύρω στό 800 μ.Χ.) θά κυριαρχήσει σέ όλη τή διάρκεια τών ύπολοίπων βυζαντινών αιώνων και θά φτάσει έξελικτικά ως τής μέρες μας. Ή άρχή τής βρίσκειται στην κοινή έπισευρμένη (cursiva), τή μεγαλογράμμη δηλ. γραφειοκρατική γραφή τής περιόδου από τόν 4ο ως τόν 9ο αιώνα. Ή δημοτική αύτή γραφή ένδιαφερόταν κυρίως άν συντομεύει τό

Μικρογράμμα «μαργαριτόσχημη» γραφή: Κώδικας της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, Urbinas gr. 20, φ. 179. Τού έτους 992. Ιωάννου Χρυσόστομου, Ομιλίες.

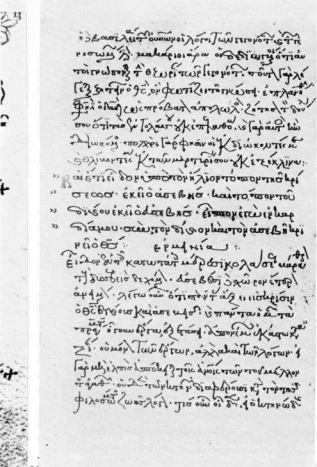
Γραφή 11ου αι., όρθια στρογγυλή: Κώδικας Μουσείου Μπενάκη, όριθ. 48, φ. 67 (κάτω μέρος). 11ος αι. Ευαγγελιστήρια.

χρόνο της δημιουργίας της και χρησιμοποιήθηκε ευρύτερα για να καλύψει τρέχουσες ανάγκες καθημερινής γραφειοκρατικής διαδικασίας. Η χρήση της λατινικής γλώσσας, που όπως είναι γνωστό αποτέλεσε την επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορικής γραμματείας του Βυζαντίου ως την εποχή του Ήρακλείου (610-641 μ.Χ.), ήταν έπομένο να επηρεάσει την εξέλιξη τόσο της ρωμαϊκής επισευμμένης, της γραφειοκρατικής δηλ. (δημοτικής) λατινικής γραφής της Δύσης όσο και την ελληνική επισευμμένη γραφειοκρατική γραφή, και το σπουδαιότερο, να συνταίριασε τους χαρακτηρισ της δημιουργώντας ένα καινούριο ύφος γραφής, τη βυζαντινή επισευμμένη. Ο νέος ρυθμός γραφής εμφανίζεται μετά τους μεγάλους μετασχηματισμούς του βυζαντινού κράτους και θ' αποτελέσει άργότερα την αυτόνομη έκφραση των Βυζαντινών σε δύο τομείς: α) την επίσημη βυζαντινή γραμματεία και β) τη συνηθισμένη

γραφή των κοινών ανθρώπων. Είναι βέβαια φυσικό η γραφή της αυτοκρατορικής γραμματείας, όπως συνέβαινε και στο παρελθόν, να διατηρεί τον τόνο της επισμότητας, τον θλιπύμενο να εκφράζεται στις σχέσεις της γραφής αυτής με τη θιβακή μεγαλογράμματι, αλλά και να κρατά τα στοιχεία που της κληροδότησε ή συνυπαρήξη της με τη ρωμαϊκή επισευμμένη. Η συνηθισμένη γραφή των άπλων ανθρώπων στόχευε πάντα σε καθαρά πρακτικές κατακτήσεις: Νά γραφεται εύκολα και προπαντός γρήγορα, ευανάγνωστα και με κάθε δυνατή οικονομία. Η θιασύνη του χεριού έπηρεάζε τη σύμπτυξη των γραμμάτων και η γραφή αποκτούσε μία συνέχια, στην οποία δεν είχαν θέση τα κεφαλαία. Τήν εικονιστική πιστοποίηση αυτού του τύπου της γραφής παρατηρούμε ήδη σε παπύρους του 7ου αι. μ.Χ. (πάπυρος από την Άφροδιτόπολη), αλλά το θέμα της μετάβασης από τη μεγαλογράμματι στη μι-

κρογράμματι γραφή δεν είναι υπόθεση εύκολη, όπως φαίνεται στον κώδικα που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού (όριθ. 2200) και περιλαμβάνει κείμενο με Διδασκαλίες πατέρων της εκκλησίας (Doctrina Patrum) (είκ. 16): παρατηρεί κανείς εδώ το τέλος μιας πορείας που ακολούθησε ή βυζαντινή επισευμμένη από την εποχή που άλλαξε την άδονική διεύθυνση των γραμμάτων και μεταμόρφωσε τη γραφή σε μία συνεχή κίνηση του κονδυλιού από την μιάν άκρη του στίχου στην άλλη, διακόπτοντας ίσως κάπου κάπου αυτή τη συνέχεια με στάσεις, θα λέγαμε, «άνανψης». Η μετάβαση βέβαια δεν έγινε από τη μία στιγμή στην άλλη: ήταν αποτέλεσμα αδιάκοπης εξελικτικής διεργασίας που μεταμόρφωνε σιγά σιγά το χαρακτήρα των γραμμάτων, μετατηρονότας τα από «στατικά» σε «κινητικά» στοιχεία μέσα στον στίχο. Η γραφή αυτή έμεινε πιά στην ύπηρεσία του βιβλίου, του χειρόγραφου βιβλίου που έμελλε να

Μικρογράμματι γραφή 13ου αιώνα: Κώδικας της Βατικανής Βιβλιοθήκης, Έλληνική χειρόγραφο, αριθ. 1694, φ. 30ν-31. Τού έτους 1203. Σχόλιο στον Έκκλησιαστή.

Μικρογράμματι άνωστρογγύλη γραφή (Fettaugenschrift): Κώδικας της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, Άββονικό χειρόγραφο, αριθ. 191, φ. 362. Τού έτους 1296. Συμμετα μαθηματικά, ελληνικά κ.τ.λ. έργα.

διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στην αναγέννηση των γραμμάτων του 9ου-10ου αι., στον «πρώτο βυζαντινό ουμανισμό», όπως τον όνομασε ο κορυφαίος Γάλλος βυζαντινολόγος Paul Lemerle. Μέσα σ' αυτή την εποχή η βυζαντινή μικρογράμματι γραφή άποκτά τή δική της υπόσταση. Ή καλύτερη υπόθεση του Τ. W. Allen ότι στη δημιουργία της μικρογράμματις γραφής, όπως εμφανίζεται μετά τον 9ο αι., συνέβαλε άποφασιστικά τó βιβλιογραφικό έργοστηρίχη της Μονής Στουδίου, από τó όποιο προέρχεται τó άρχαιότερο χρονολογημένο (835) χειρόγραφο μικρογράμματου ρυθμού (Δαμν. Βιβλ. Leningrad αριθ. 219 = «Εύαγγέλιου τού Ουσπένσκυ»), δέν είναι άκόμη και σήμερα άρκετά ξεκαθαρισμένη. Όχι τόσο γιατί ύποστηρίχτηκε (V. Gardthausen) ότι αντίστοιχο ρόλο διαδραματίσαν τά μοναστήρια της Συρίας, ούτε γιατί μπορεί νά μεταθεθεί τó σημαντικότερο κέντρο της δημιουργίας στην περιοχή των

Ήροσολυμών (E. Follmer), αλλά κυρίως γιατί τά νέα εύρηματα τού Σινά δημοσιοργούν ένα έρωτηματικά (ή τó ρόλο της «Σιναιτικής» γραφής (Α. Πολίτης) κι ίσως οδηγούν στη σκέψη ότι πολλά βιβλιογραφικά κέντρα καλλιέργησαν πάνω στην ίδια γραμμική ένδειξη της γραφής πού φαίνεται ότι ήταν κοινή ύπόθεση, άφου ή έπικοινωνία των μοναστηριακών κέντρων μεταξύ τους είναι δεδομένη. Δέν έξερουμε λοιπόν καθαρά τó ρόλο της Μονής Στουδίου στη «μεγάλη μεταρρύθμιση» της γραφής στον 9ο αι. κι άν τó βιβλιογραφικό έργοστηρίχι της ήταν τó μόνο στό όποιο μπορεί νά άποδοθεί τó θάρος της μεταρρύθμισης. Θά συμφωνούσε κανείς με τήν άποψη τού Lemerle ότι χρειάζεται μία καλή μονογραφία για τó βιβλιογραφικό έργοστηρίχη τής Μ. Στουδίου πού θεωρείται ότι καθιέρωσε τή μικρογράμματι γραφή, βασικό ώστόσο παραμένει τó βιβλίο του Έλαίουπούλου, Καλλιγραφικά έργαστηρίχη της Μονής Στουδίου. Είναι

πάντας γεγονός ότι στην τυποποίηση της μικρογράμματις γραφής ή «Στουδιτική» γραφή κατέχει μία ξεχωριστή θέση. Ποιά ήταν τά βασικά της χαρακτηριστικά; Πρώτα-πρώτα, ή κομψότητα τού συνόλου, τó με καθαβαμένα γράμματα σέ όμοιοτρόπο στήσιμο, ή έλασφη πρós τ' άριστερά κλίση, με τά καθιερωμένα διά από τήν εποχή αυτή στολίσια των τόνων και των πνευματών στην άρχαιοπρεπή μορφή τους (εικ.17) ύστερα, ή διαίγεια της γραφής πού έξαρτεείται από τó σωστό περιπάτημα των γραμμάτων και τή σύνταξη των συνόλων τους πάνω στη γραμμική της χάραξη τους με κάποια πειθαρχία στό πάτημά τους. Όστόσο τó κάθε γράμμα παρουσιάζει τή δική του ταυτότητα και σχηματισμό, όπως π.χ. συμβαίνει με τó α, τó β, τó γ, τó δ, τó ε, τó η, τó κ, τó λ, τó π, τó σ, τó σ, τó φ, τó ω. Άλλά και οι συνδέσεις των γραμμάτων είναι ταιριασμένες, ώστε ή παράταξη νά γίνεται με εύκρινια και τó σύνολο νά ξε-

μιά πολύτροπη άνηση που αύξάνει τους τύπους, καθώς ο χαρακτήρας γραφής γίνεται λίγο πολύ προσωπική ύποθεση του αντίγραφου ή της σχολής του, και πού, γιά λόγους εύκολιας, οι παλαιόγραφοι ονοματίζουν κυρίως με προσγραφές ες βιβλιογραφικά έργαστήρια, που έμπαινεταί ή λειτουργία τους σ' αυτή την εποχή (γραφή Πλανούδη, τύπου Μετοχίτη, τών Όδηγων κτλ.), κέντρα που προσπαθούν να κρησθουν όρισμένους λίγο - πολύ σταθερούς δικούς τους κανόνες.

Ό επόμενος αιώνας, ο τελευταίος της ιστορικής διαδρομής του Βυζαντίου, χαρακτηρίζεται από μία γενικότερη οσάτθεια τών πραγμάτων οε πολλούς τομείς της βυζαντινής κοινωνίας, θά 'λεγε κανείς πως ή άγώνα γιά την τήχη του βυζαντινού κράτους μεταγίγξεται και στις εκδηλώσεις της πνευματικής ζωής, με αποτέλεσμα να μεγαλώνει ή διάλυση τών δραστηριοτήτων και ή παρακμή. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται και στη γραφή (εϊκ. 26). Η διάλυση εύνοουσε την ποικιλία τών μορφών και ή διαφοροποίηση. Ένα πνεύμα άπειθαρχίας παραλείπει κάθε προσπάθεια να κρησθουν οι κανόνες που επέβαλλαν άλλοτε τό μέτρο, την εύκρησια και την άνοσηψη τών γραμμάτων στο δρόμο τής γραμμής ή τής ενότητάς τους. Μόνο ή γραφή τών χειρογράφων με θρησκευτικό περιεχόμενο άντιστέκεται στους καταλυτικούς ρυθμούς τών διαφόρων γραφικών χαρακτήρων, διατηρώντας την προσηλωση της στο καθαρότερο γράμμα. Οι καλλιγραφικές οχολές ώστόσο που καταρτίζουν επαγγελματίες άντιγραφείς κωδίκων, γιά να ασκήσουν την τέχνη τους στο πλαίσιο της άνταγωνιστικής ζήτησης της παραγωγής τους, θά προσπαθήσουν να βελτιώσουν την τρέχουσα «φιλολογική γραφή του 15ου αιώνα», μία και ή εποχή εξακολούθει να εύνοει τη ζήτηση τών κλασικών κειμένων που φουντώνει πλέον στη Δύση. Λίγο άργότερα από τη σύγχρονη ποικιλόμορφη γραφή του 15ου αϊ. θά κάνουν την εμφάνιση τους τα πρώτα τυπογραφικά στοιχεία. Τό σταθερό πρότυπο βελτιώνεται, γιά να έπιβληθεί άργότερα όριστικά. Η γραφή τών βιβλίων ώστόσο δέν θά άνανόκει την πορεία της χειρόγραφης πού θά κληριγηθεί και στους δύο έπόμενους μεταβυζαντινούς αιώνες, γιά να μπει τελικά στο κανάλι της γνωστής διαμόρφωσης, στην άνάγκη και τη δοκιμασία της καθημερινής χρήσης.

Βιβλιογραφία

- Βασική και γρήγορα στην ελληνική βιβλιογραφία μπορεί να θεωρηθούν και τα ακόλουθα βιβλία: Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, Όδηγός καταλόγων χειρογράφων, Αθήνα 1961.
 G. W. TURNER, Έλληνικοί πάπυροι (μετάφραση Γεώργιος Μ. Παροσκού), Αθήνα 1981.
 L. D. REYNOLDS - H. G. WILSON, Αντιγραφείς και φιλόλογοι (μετάφρ. Ν.Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1981.
 Έπίσης τα εκκείμενα:
 Α. ΚΟΜΗΝΗΣ, Πινάκες χρονολογημένων πατριαρχικών κωδίκων, Αθήνα 1968 (Μεταφρ. Μ. Νασούκι).
 -Μουσείο Μπενάκη, Συλλογή χειρογράφων, δέκα αιώνες ελληνικής γραφής (9ος-19ος αϊ.), Εισαγωγή - Κείμενα Άγαμειώνων Τσολάκη, Αθήνα 1977.
 BARBOUR Ruth, Greek Literary Hands: AD. 400-1600, Clarendon Press, Oxford 1981.
 * Γιά τή βυζαντινή γραφή παραπέμπω γενικά στο ακόλουθο έγχειρίδιο ελληνικής Παλαιογραφίας με χρονολογική σειρά:
 B. DE MONTFAUCON, Palaeographia graeca, Paris 1708.
 W. WATTENBACH, Anleitung zur griechischen Palaeographie, Assisio 1895.
 V. GARDTHAUSEN, Griechische Palaeographie, 2 τόμοι, Leipzig 1911-1913.
 E. M. THOMPSON, An Introduction to Greek and Latin Palaeography, Όξφόρδη 1912 (ελληνική μετάφραση Στ. Αλμπέρη), Αθήνα 1913.
 A. MENZT, Geschichte der griechisch - roemischen Schrift, Leipzig 1920.
 W. SCHUBART, Griechische Palaeographie, Mόναχο 1925.
 P. MAAS, Griechische Palaeographie, στ. Α. GERKE - E. NORDEN, Einleitung in der Altertumswissenschaft, Bd. I, Heft 9, 3. Aufl., Leipzig 1920, σ. 69-81.
 Α. ΣΙΓΓΑΛΑΣ, Ιστορία τής ελληνικής γραφής, Θεσσαλονίκη 1934 (8' έκδοση στη σειρά «Βυζαντινό Κείμενα και Μελέται» αρ. 12, Θεσσαλονίκη 1974).
 M. NORSKA, La scrittura literaria greca dal sec. IV a. C. all' VIII d. C., Φλωρεντία 1939.
 R. DEVRESSE, Introduction à l' étude des manuscrits grecs, Παρίσι 1954.
 H. HUNGER, Studien zur griechischen Palaeographie, Mόναχο 1954.
 A. DAIN, «Palaeographie grecque», στόν τόμο L' Histoire et ses méthodes (Encyclopédie de la Pléiade), Παρίσι 1961, 532-552.
 B.A. VAN GRONINGEN, Short Manual of Greek Palaeography, Λένιντεν 1983.
 Ε. ΜΙΟΝΙ, Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία (μετάφραση Νικόλαου Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1977.
 βλ. ακόμη:
 -Byzantine Books and Bookmen, a Dumbarton Oaks Colloquium, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1975.
 -Actes du Colloque International sur la Palaeographie grecque et byzantine», εκδ. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1977.
 L. POLITIS, Palaeographie et literature byzantine et neo-grecque, London, Variorum Reprints 1975.

Γιά τις συλλεγές πανομοιότυπων χειρογράφων μεγάλων βιβλιοθηκών, μικρότερων σολώνων καθώς και γιά τις φωτοτυπικές άναπαράγεις μεμονωμένων χειρογράφων βλ. σχετική βιβλιογραφία στο άρθρο τού Επιδό Μιονί, Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία (μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1977, σ. 21-24.

Σημειώσεις

- Ό πίνακες που καταχωρούνται εδώ προέρχονται από τα ακόλουθα έργα:
 Πανσύνιο Έλλάδος Περιήγησις, Άττικά Εισαγωγή, άποκατάσταση τού άρχαιου κειμένου, μετάφραση και σημειώσεις ιστορικές, άρχαιολογικές, μυθολογικές Νικ. Δ. Παπαχαιτίη, Αθήνα 1974, σ. 451 εϊκ. 279 (πίν. 1).
 Άντώνιος Ζήνωνας, Ιστορία της ελληνικής γραφής, Θεσσαλονίκη 1934 (8' εκδ. στη σειρά «Βυζαντινό Κείμενα και Μελέται» αρ. 12 τού Κέντρου Βυζαντινών έρευνών, Θεσσαλονίκη 1974), σ. 202 εϊκ. 125 (πίν. 2), σ. 211 εϊκ. 137 (πίν. 3).
 L. Lefort - J. Cochez, Album palaeographicum codicum graecorum minusculis litteris saec. IX et X corio tempore scriptorum, Accusant quaedam exemplia codicum saec. XI-XVI, Louvain 1934, πίν. 1 (πίν. 4).
 Επιδό Μιονί, Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία (μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1977, πίν. 1 (πίν. 5), πίν. 2, (πίν. 6), πίν. 3 (πίν. 7), πίν. 7 (πίν. 14), πίν. 10, (πίν. 17).
 P. Franchi de Cavalieri - I. Letzmann, Specimina orationum Graecorum Vaticanorum, Berolino - Leipzig 1929* (εκδ. άναστατική 1967), πίν. 1 (πίν. 8), 4 (πίν. 10), πίν. 5 (πίν. 16), πίν. 34 (πίν. 22).
 G. Cavallo, Ricerche sulla manuscrilta biblica, Φλωρεντία 1967, πίν. 48 (πίν. 9), πίν. 111 (πίν. 12), πίν. 113 (πίν. 13), πίν. 115 (πίν. 15).
 Σ. Κουγιές, Ό Κοινοβόσιος Αρέβας και τό έργον αυτού, Αθήνα 1913, πίν. 2 (πίν. 18).
 E. Follin, Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti, Βατικανό 1969, πίν. 33 (πίν. 19), πίν. 22 (πίν. 20), πίν. 42 (πίν. 23), πίν. 45 (πίν. 24).
 Μουσείο Μπενάκη, Συλλογή χειρογράφων, δέκα αιώνες ελληνικής γραφής (9ος-19ος αϊ.), Εισαγωγή - Κείμενα Άγαμειώνων Τσολάκη, Αθήνα 1977, αρ. 8 πίν. E (πίν. 21), αρ. 23 πίν. IF (πίν. 25), αρ. 39 πίν. II (πίν. 26).
 Lincei, Nouveaux manuscrits grecs decouvris au Mont Sinai, Scriptorium 34, 1 (1980), σ. 5-17, πίν. 3 (πίν. 11).

Byzantine Writing

The evolution of byzantine writing from the beginning to the end of the byzantine empire, that almost coincides with the invention of printing, is briefly surveyed in this article. First, the origin of the greek majuscule common writing, that of the attic inscriptions, is traced and the psychology that led to the formation of two types of writing, the official and the common, is detected. The majuscule writing was developed from the static form of the inscriptions to the biblical majuscule writing that remained in use until the 10th century. In the last phase of the evolution appeared the *odinata* et *inclinata* majuscule and the *odinata diretta* writing. The latter affected the liturgical *rotondo* majuscule writing of the Gospel. The minuscule writing appeared in the 8th-9th century. The phases and types of its evolution can be classified chronologically in three periods: from the 9th-11th, the 11th-13th and the 13th-15th centuries A.D.